

УДК 94 (100) "653" : 930.1 (477) "04/16": Лавровський

С. І. ЛИМАН

ПЕТРО ОЛЕКСІЙОВИЧ ЛАВРОВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК-МЕДІЄВІСТ: ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1851–1869)

Уперше комплексно розглядається вивчення професором Харківського університету П. О. Лавровським історії зарубіжних середньовічних слов'ян. Підкреслюється, що головними темами його досліджень стали діяльність Кирила і Мефодія і з'ясування причин поразки Чехії в 1620 р.

Ключові слова: П. О. Лавровський, медієвіст, середні віки, Харківський університет.

Впервые комплексно рассматривается изучение профессором Харьковского университета П. А. Лавровским истории зарубежных средневековых славян. Подчеркивается, что главными темами его исследований стали деятельность Кирилла и Мефодия и выяснение причин поражения Чехии в 1620 г.

Ключевые слова: П. А. Лавровский, медиевист, средние века, Харьковский университет.

The article reviews for the first time the study of medieval Slavic history by P. A. Lavrovskiy, Professor of Kharkiv University. The main fields of his research were the acts of Cyril and Methodius, revelation of reasons of Czech defeat in 1620.

Key words: P. A. Lavrovskiy, medievalist, Middle Ages, Kharkiv University.

Ця стаття — данина щирої поваги до моїх колег, які брали участь у міжнародному симпозиумі «Харківський університет і серби» (29–30 вересня 2009 р.). Під час обговорення проблеми реальної значимості досліджень кафедри слов'янської філології дореволюційного Харківського університету постало питання про необхідність підготовки окремої публікації, присвяченої науковій діяльності відомого вченого-слависта Петра Олексійовича Лавровського (1827–1886). Учасники симпозиуму звернули увагу на те, що реальний внесок П. О. Лавровського в науку не відповідає ступеню вивчення його наукової спадщини. Зрозуміло, в рамках невеликої статті неможливо охопити всю багатогранну творчість відомого вченого. У контексті обраної нами проблематики **мета** статті полягає в тому, щоб проаналізувати ту частину творчості П. О. Лавровського, яку він присвятив вивченню середньовічної історії зарубіжних слов'ян у харківський період своєї науково-педагогічної діяльності. Цілком очевидна відсутність комплексного вирішення цієї проблеми в раніше виданих публікаціях, присвячених творчості

П. О. Лавровського. Ці публікації можна умовно розділити на меморіальну літературу [1; 9], праці з аналізом переважно філологічних досліджень ученого [5; 39, с. 214; 42, с. 548–550] і ті, в яких висвітлювалися лише окремі аспекти його наукової спадщини, зокрема історія деяких слов'янських народів у середні віки [8, с. 205–206; 21, с. 792–801; 24, с. 47; 25, с. 23, 28–29; 26, с. 37–38; 23, с. 362, 377–378, 399, 403, 420–422; 38, кн. 9, с. 266–269; 40, с. 88, 203, 220, 238].

Петро Олексійович Лавровський народився в 1827 р. у родині православного священика села Видропуск Тверської губернії. По закінченні духовного училища він продовжив навчання на історико-філологічному відділенні Головного педагогічного інституту в Санкт-Петербурзі. Уже на студентській лаві виявився його талант дослідника. У рік закінчення інституту (1851) П. О. Лавровський одержав медаль факультету за студентський твір «Про мову Реймського Євангелія» [39, с. 213]. За рекомендацією свого вчителя, відомого вченого, першого доктора слов'янознавства в Росії І. І. Срезневського, П. О. Лавровський одержав призначення в Харківський університет. Незадовго до цього, в 1847 р., цей університет залишив сам І. І. Срезневський, і кафедра слов'янської філології, яку він недавно очолював, до прибуття П. О. Лавровського протягом чотирьох років залишалася вакантною.

Харківський період науково-педагогічної діяльності П. О. Лавровського виявився винятково плідним. Упродовж перших трьох років він зміг підготувати і захистити дві дисертації: магістерську «Про мову північних російських літописів» (1852) і докторську «Дослідження про Літопис якимовський» (1854). Успішно слід вважати і професійну кар'єру вченого: в.о. ад'юнкта (1851), ад'юнкт (1852), екстраординарний (1855), ординарний професор кафедри слов'янської філології (1857). У 1856 р. П. О. Лавровського обрано членом-кореспондентом Імператорської Академії наук. У 1859–1861 р. він здійснив наукове відрядження в зарубіжні слов'янські землі.

У викладанні ним слов'янознавчих дисциплін помітне місце посідали курси, в яких він звертався до середньовічної історії південних і західних слов'ян. У 1852/1853, 1853/1854, 1856/1857, 1858/1859 навч. рр. П. О. Лавровський викладав «Слов'янські стародавності». У 1861/1862, 1864/1865, 1867/1868 навч. рр. — «Історію і літературу чеського народу». У 1862/1863 навч. р. — «Історію і літературу сербо-хорватів». У 1865/1866, 1868/1869 навч. рр. — «Історію сербського народу і сербської літератури». У 1866/1867 навч. р. — «Історію польського народу і польської літератури». Крім читання лекцій, П. О. Лавровський запровадив практичні заняття, на яких студенти вивчали джерела із середньовічної історії зарубіжних слов'ян: «Пам'ятки старопольської писемності» (1858/1859 навч. р.); «Пам'ятки про життя і діяльність Св. Кирила і Мефодія» (1862/1863); «Пам'ятки давньої та твори нової чеської писемності» (1864/1865);

«Пам'ятки сербської писемності» (1865/1866 навч. р.) [29, с. 11; 30, с. 10; 31, с. 10; 32, с. 10; 33, с. 10; 34, с. 9; 35, с. 2; 36, с. 3]. Таким чином, ці лекції і практичні заняття географічно і хронологічно охоплювали історію майже всіх зарубіжних слов'янських народів у середні віки.

Заняття П. О. Лавровського мали величезний успіх у студентів. У своїх мемуарах вони неодноразово відзначали: він «читав жваво», «захоплююче», «цікаво», виявив «видатний ораторський талант» і «любов до слов'янського світу» [2, с. 258; 3, с. 575; 27, с. 390].

Ентузіазм, з яким молодий столичний учений взявся за справу, іноді наštовхувався в Харкові на стіну провінційної байдужості і нерозуміння [9, с. 849, 856]. В одному зі своїх листів до О. М. Бодяньського П. О. Лавровський з обуренням писав про те, як деякі його колеги по факультету, зокрема декан О. П. Рославський-Петровський, вирішили провести засідання факультетського наукового товариства. Це засідання, — писав П. О. Лавровський, — «лише привід для зборів зовсім з іншими цілями». Читання двох доповідей, зокрема О. П. Рославського-Петровського, тривало лише по 20 хвилин, після чого цілі чотири години професори грали в карти [28, с. 232]. Таке ставлення харківської професури до науки набагато краще, ніж підозри П. О. Лавровського в столичній пісі, можуть пояснити нам відому фразу І. В. Ягича: «У Харкові йому, здається, не подобалося» [42, с. 550].

З роками вплив П. О. Лавровського в університеті помітно посилювався. Він став «головним воротієм усіх університетських справ» [3, с. 575]. У раді університету П. О. Лавровський з його войовничим слов'янофільством особливо часто зіштовхувався з професорами юридичного факультету, представники якого, насамперед Д. І. Каченовський, дотримувалися західницьких поглядів. Проте, крім ідеологічних розбіжностей, були, як повідомляє мемуарист О. Воронов, «і особисті причини, тому що П. О. Лавровському у своєму прагненні керувати університетом» Д. І. Каченовський і його товариші по факультету часто чинили «сильний опір» [3, с. 575]. Особливо гострим і, безсумнівно, знаковим в історії харківської медієвістики було зіткнення двох професорів у 1864 р. Саме тоді, після захисту своєї магістерської дисертації, харківський медієвіст В. К. Надлер, одружений на родичці П. О. Лавровського, одержав дозвіл посісти місце доцента кафедри загальної історії. Д. І. Каченовський дорікнув П. О. Лавровському в непопулярності, але, незважаючи на запеклі суперечки в раді, перешкодити призначенню не зміг [23, с. 125]. Зауважимо, що вибір П. О. Лавровського виявиться вдалим для розвитку всієї харківської медієвістики: В. К. Надлер протягом чверті століття залишатиметься провідним медієвістом університету і створить праці, присвячені західноєвропейському, слов'янському, візантійському й арабському середньовіччю.

Значною різноплановістю, щоправда, в рамках винятково слов'янознавчої тематики, відрізнялися дослідження і самого П. О. Лавровського.

Всього за роки служби в Харківському університеті він опублікував десять праць, присвячених середньовічній слов'янській історії, джерелознавству й історіографії. Це був високий показник для малопродуктивного періоду розвитку медієвістики в Україні 1850–1860-х рр.

Блискача джерелознавча підготовка П. О. Лавровського, набута ним під час роботи над магістерською і докторською дисертаціями, визначила ту скрупульозність, з якою він розглядав і зарубіжні середньовічні пам'ятки.

Першою за часом працею, в якій П. О. Лавровський звернувся до середньовічної історії зарубіжних слов'ян, була стаття «Кілька слів про значення і походження слова кмет» (1853). У ній автор спростував думку зарубіжних дослідників про те, що термін «кмет» як позначення категорії німецьких селян-переселенців у польських землях XIII ст. походить від невлучного слова «геміт» (Gemieith) [10, с. 90]. На основі вивчення середньовічних джерел П. О. Лавровський навів переконливі докази того, що слово «кмет» виникло в усіх слов'янських народів ще до XIII ст. При цьому, відзначав учений, у різних слов'янських народів і в різний час цей термін мав різне значення (народні судді, вільні селяни, залежні селяни тощо). Ці висновки П. О. Лавровського набули повного підтвердження у вітчизняній і зарубіжній історіографії й уже є хрестоматійними. Водночас у цій публікації серед інших пам'яток зарубіжних слов'ян П. О. Лавровський помилково використовував чеські сфальсифіковані джерела — Крале-дворський та Зеленогорський рукописи. У середині XIX в. переважна більшість славістів відмовлялася вважати їх підробками. Відзначимо, однак, що інші використані ним середньовічні джерела не викликають сумнівів щодо їхньої вірогідності. Наприклад, це стосується хорватських пам'яток, насамперед, «Вінодольського закону», в якому часто згадуються кмети [7, V, с. 17, XVII, с. 31, XXXI, с. 47 та ін.].

Некритична позиція П. О. Лавровського в питанні про вірогідність Крале-дворського і Зеленогорського рукописів певною мірою пояснювалася тісними і міцними особистими зв'язками вітчизняних і чеських учених, високим авторитетом чеської медієвістики і загальною історичною оцінкою ролі Чехії в історії Європи. Вираженням традиційного ставлення представників вітчизняної науки до Чехії стало універсальне висловлення П. О. Лавровського: «Чехи є нині передовим слов'янським народом на заході і з рідкісним мистецтвом зближають із собою і ведуть за собою інших слов'ян» [12, с. 3]. У цьому ж дусі висловлювався і видатний російський славіст О. Ф. Гільфердінг [4, с. 347]. Незважаючи на те, що саме В. Ганку незабаром справедливо звинуватять у фальсифікації Крале-дворського рукопису, П. О. Лавровський високо оцінив його наукове значення в актовій промові «У спогадах про Ганку та Шафарика» (1861). У цій промові обох представників чеської медієвістики автор назвав «знаменитими» і зображував їх жертвами антислов'янської сваволі. При цьому у своєму розборі наукових досягнень В. Ганки П. О. Лавровський (нависне?!) не назвав жодної з його

публікацій. Головною же працею П. Й. Шафарика, «важливою і великою», автор, природно, вважав його «Слов'янські стародавності» [12, с. 10]. До чеського вектора наукових досліджень П. О. Лавровського належить також його нарис, присвячений історії Чехії напередодні й на початку Тридцятирічної війни. «Падінням Чехії» традиційно називали цю подію вітчизняні славісти. Наприклад, А. С. Лебедев вважав, що після битви біля Білої Гори в Чехії настала «двовікова реакція» [22, с. 14]. Невипадково, що саме так — «Падіння Чехії в XVII ст.» (1863) — озаглавив свій нарис і П. О. Лавровський.

Хронологічно нарис охоплював час з 1516 по 1620 р. — від смерті чеського короля Владислава до трагічної для чехів битви біля Білої гори. Незважаючи на те, що автор слушно пов'язував причину процвітання Чехії при Максиміліані II і Рудольфі II з їхньою політикою віротерпимості, а також з розквітом науки й освіти в країні, в цілому, підходу П. О. Лавровського до досліджуваної проблеми властива абсолютизація національного фактора. Спірними є твердження вченого про міцну національну єдність чехів, зображених носіями справжньої класової гармонії [13, с. 28]. Результатом цієї класової гармонії в період до початку відкритої католицької реакції П. О. Лавровський вважав швидке зростання матеріального благополуччя чехів, що доходило «навіть до розкоші в найнижчому класі» [13, с. 28]. При цьому автор категорично відмовлявся визнати внесок у цей процес німецько-католицького населення Чехії. Ці слов'янофільські твердження П. О. Лавровського [порівн.: 21, с. 798] мали підтвердити його концепцію про вирішальну роль у долі Чехії боротьби слов'янського і німецького духовних начал. Відзначимо, що автором відверто замовчувався соціальний характер ворожнечі в середовищі чеських протестантів, хоча навряд чи можна вважати перебільшеним описаний П. О. Лавровським фанатизм, з яким Фердинанд II повів боротьбу проти некатоліцького населення Чехії.

Вивчення цієї боротьби, зрозуміло, передбачало з'ясування того соціального підґрунтя, що існувало у Фердинанда в чеських землях. Проте, по суті, замовчуючи факт підтримки релігійної політики імператора чеськими католиками, П. О. Лавровський убачав у заходах Фердинанда і до, і після битви біля Білої Гори зазіхання на весь чеський народ: «Не лише релігія мала спричинити жахливу мстивість Фердинанда і його радників, а і політичний устрій чехів» [13, с. 44]. Водночас ще Ф. Шіллер у своєму відомому історичному творі «Тридцятирічна війна» відзначав, що не всі чеські міста підтримали повстання 1618 р., а релігійно переслідували в Чехії не тільки чеських, але й німецьких протестантів [41, с. 71, 89–90]. Таким чином, трактування П. О. Лавровським причин, перебігу і наслідків повстання 1618 р. варто вважати в цілому обмеженими.

П. О. Лавровський залишив певний позитивний слід у розробці джерел із сербської історії середньовічної епохи. У 1860 р. учений видав знайдений ним у бібліотеці Товариства сербської словесності рукопис XVII ст. «Життя царя Лазаря». Цю прозаїчну повість П. О. Лавровський опублікував мовою

оригіналу з цінним науковим коментарем. Хоча вчений і не встановив авторство «Житія», він здійснив порівняльний аналіз пам'ятки з російськими літописами XIV–XVI вв. і розглянув деякі важливі питання (джерела «Житія», місце складання, особливості змісту, помилки, що містяться в ньому тощо). Незважаючи на заголовок, — указував П. О. Лавровський, — «основою Сербської повісті, що наводиться, є народні пісні, які стосуються битви Косовської і оспівують славнозвісного її героя, Мілоша Обілича» [11, с. II]. Крім зовнішньополітичних аспектів (зіткнення сербів з турками), П. О. Лавровський звернув увагу і на соціальні відомості. «Сімейно-родове начало живе ще в повній силі», — вважав він [11, с. III]. Проте цей висновок значною мірою ігнорує факт поширення феодалних відносин у Сербії XIV ст., які призвели до її політичного ослаблення і завоювання турками-османами. Водночас це було одним з перших у Російській імперії спеціальних звернень до історії середньовічної Сербії. Про виняткове значення, якого надавав П. О. Лавровський цій пам'ятці, свідчив і його великий лист до найвідомішого славіста О. М. Бодяньського, цілком присвячений знахідці і змісту «Житія царя Лазаря» [28, с. 239–244].

Звернення до агіографічних творів на ширшій основі П. О. Лавровський здійснив у рамках однієї з найпопулярніших тем вітчизняної медієвістики — Кирило-Мефодіани. Саме в цьому напрямі своєї наукової діяльності П. О. Лавровський як історик-медієвіст досяг найзначніших успіхів. Водночас необхідно уточнити твердження відомого українського історіографа С. А. Копилова про те, що «Новий етап у дослідженні кирило-мефодіївської проблематики в Україні започаткувало дослідження професора Харківського університету П. Лавровського (1827–1886)» [8, с. 205]. Насправді П. О. Лавровський лише через рік після харківського вченого І. В. Платонова і студента Київського університету Св. Володимира І. Пігулевського опублікував першу працю з цієї теми. Відзначена згодом престижною Уваровською премією, вона мала повну назву «Св. Кирил і Мефодій як православні проповідники й учителі в західних слов'ян, у зв'язку із сучасною ним історією церковних незгод між Сходом і Заходом» (1863).

Серед творів П. О. Лавровського ця праця, безумовно, являє найбільшу цінність для медієвістики. Вона ж і найбільша за обсягом в харківській Кирило-Мефодіані. Ключовою проблемою в ній автор вважав ставлення солунських братів до поділу західної і східної Церков. Значною була й джерельна база праці: оскільки «західні» і «східні» автори часто ігнорували твори один одного [14, т. 5, с. 84], П. О. Лавровський використовував, поряд зі слов'янськими (Панонські Житія, праця Іоанна Екзарха, сказання про письменна Чорноризькі Хоробра) латинські джерела, зокрема листи Римських пап і твори Настасія Бібліотекаря. З усіх грецьких джерел автор використав лише один — Житіє св. Климента Римського.

Новий підхід до проблематики зовсім не виключав багатьох загальних оцінок П. О. Лавровського й І. В. Платонова. В обох працях достатньо уваги

приділено як міжконфесійним, так і міждержавним відносинам у Європі [порівн.: 37]. Як і колега, П. О. Лавровський вважав, що церковний розкол IX ст. не був остаточним, а понтифік Іоанн VIII, наприклад, знайшов, за словами автора, багато «невданого бажання справжнього миру в церкві всесвітньої» [14, т. 5, с. 121, 340]. У зв'язку з цим П. О. Лавровський вважав зовсім необґрунтованими домагання інших римських першосвящеників на верховну владу в християнському світі. Ці домагання стосовно «недоторканного права церкви східної» учений трактував як «невгамовні і злочинні» [14, т. 5, с. 251]. П. О. Лавровський гостро критикував твердження деяких західних авторів, які вважали, що подорож Кирила і Мефодія в Моравію була зумовлена їхнім бажанням видалитися від «розкольницького Сходу», як винуватця «церковної розбіжності» [14, т. 5, с. 342, 356].

Особливе місце в монографії вченого відводилося питанню про відносини солунських братів з Римським престолом. Вірний своїй слов'янофільській концепції про вирішальну роль у долях західного слов'янства боротьби слов'янського і німецького начал, П. О. Лавровський доводив, що Моравія, крім невдоволення політичним пануванням німців, виявляла невдоволення «ієрархією латино-німецькою» [14, т. 5, с. 484]. Протидія ж «латино-німецької ієрархії» виявилася, насамперед, у скаргах і дописах Папі на діяльність Кирила і Мефодія. «У цьому тільки полягають і єдина причина, і спонукання перших зносин Св. братів з Римом», — підкреслював учений [14, т. 5, с. 487]. На його думку, навіть під час своєї поїздки до Риму солунські брати залишалися «ревними охоронцями чистоти східного православія» [14, т. 6, с. 64]. Ця неодноразово повторювана думка проходить червоною ниткою через монографію П. О. Лавровського. Проте їй частково суперечать кількарізкові авторські твердження про відсутність реального церковного розколу в IX ст. [14, т. 5, с. 121; т. 6, с. 268]. Загалом же у своїй творчості П. О. Лавровський дуже критично ставився до західного католицького світу. У газетній статті «Характер католицького свята в пам'ять Св. Кирила і Мефодія» (1863) він прямо писав про «непривітний до православія світ католицький», який навіть у святкуванні ювілею знайшов своє відступництво «від духовності», «перекручення істини» [15, № 135, с. 1].

Деякі питання, порушені П. О. Лавровським ще в монографії, він досліджував і в інших публікаціях. При цьому будь-який дослідник його творчості зобов'язаний визнати, що тематично ці публікації багато в чому ідентичні публікаціям І. В. Платонова. Так, як і І. В. Платонов, П. О. Лавровський активно брав участь у дискусії про приписувані Кирилові латинські апологи і в спеціальній статті з цього приводу дійшов тих же висновків, що і його харківський колега. П. О. Лавровський критикував думку О. І. Соболевського, який доводив авторство Кирила над «*Speculum sapientiae*». «Рукописи латинські, — указував він, — прямо і виразно говорять про автора «*Speculum sapientiae*», називаючи його Кирилом, єписко-

пом Гвідонським, який мешкав у XIII ст. і відомий, як коронований латинський поет» [17, с. 307]. Таким чином, на відміну від І. В. Платонова, П. О. Лавровський не став залишати відкритим питання про реального автора даних апологів.

Інше дискусійне питання, розглянуте ще в монографії [14, т. 5, с. 389], а потім, частково, у рецензії на працю Л. Лежера [19, с. 213], стало згодом предметом окремої статті П. О. Лавровського «Чи був св. Кирило Солунський єпископом?» (1885). На основі аналізу цілого комплексу найбільш ранніх письмових, а також археологічних джерел Кирило-Мефодіани вчений знову намагався довести необґрунтованість спроб західних і деяких вітчизняних авторів представити Кирила єпископом і навіть архієпископом. У цих ранніх джерелах, — указував П. О. Лавровський, — про єпископство «немає і найменшого натяку, і не тільки в XI–XII ст., але навіть і в XIII, почасти й у XIV» [20, с. 168]. Перше згадування про архієпископство Кирила вчений датував лише XIV ст. (Сербський пролог Житія Мефодія) [20, с. 169]». Водночас, як відомо, в Панонському Житті йдеться про те, що Папа «посвятив братів» після їхнього приходу в Рим [6, с. 91].

П. О. Лавровський залишався в штаті Харківського університету до 1869 р., після чого обіймав високу посаду ректора Варшавського університету (1869–1872). Надалі він стане попечителем Оренбурзького (1875–1880) і Одеського (1880–1885) навчальних округів, навіть членом Ради Міністра народної освіти.

Джерела цих досягнень, зрозуміло, варто шукати в майже двадцятилітній плідній науково-педагогічній діяльності П. О. Лавровського в Харківському університеті. За цей час (1851–1869) він підготував десять публікацій, повністю чи частково присвячених середньовічній історії й історіографії зарубіжних слов'ян. Незважаючи на деякі помилкові твердження, зумовлені не стільки особистою професійною підготовкою і войовничими слов'янофільськими поглядами, скільки загальним рівнем науки того часу (наприклад, некритичним ставленням переважної більшості науковців до сфальсифікованих Краледворського та Зеленогорського рукописів), П. О. Лавровський назавжди залишиться одним із найяскравіших науковців і викладачів дореволюційного Харківського університету. Його наукові інтереси як медієвіста пов'язані головним чином з вивченням кирило-мефодіївської проблеми й історії Чехії на початку XVII ст. Поряд із загальною історією Моравської місії солунських братів П. О. Лавровський підготував деякі джерелознавчі публікації з цієї теми, зокрема підтвердив необґрунтованість західної традиції приписувати Кирилові авторство над латинськими апологами. Певне значення для науки мали окремі звернення П. О. Лавровського до вивчення змісту сербського рукопису «Житіє царя Лазаря» та вивчення походження терміна «кмет» як категорії селянського населення в усіх слов'янських народів.

Подальше дослідження автор вбачає в поглибленому вивченні викладацької діяльності П. О. Лавровського та його наукового оточення в Харківському університеті.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бычков А. Ф. П. А. Лавровский / А. Ф. Бычков // Журнал Мин-ва народ. просвещения. — 1886. — №4. — С. 54–71.
2. Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятих годах / П. И. Вейнберг // Русское богатство. — 1905. — №2. — С. 245–258.
3. Воронов А. [Г.]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. / А. [Г.]. Воронов // Русская старина. — 1913. — Кн. 6. — С. 571–595.
4. Гильфердинг А. Собрание сочинений / А. Гильфердинг. — СПб. : Тип. В. Головина, 1868. — Т. 1. — 440, 11 с.
5. Грот К. Я. Братья П. А. и Н. А. Лавровские как деятели науки и просвещения (к столетним годовщинам их рождения) / К. Я. Грот // Известия по рус. яз. и словесности. — 1929. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 409–418.
6. Житие Константина // Сказание о начале славянской письменности ; [вступ. ст., пер., коммент. Б. Н. Флори]. — М., 1981. — С. 70–92; 105–142.
7. Закон Винодольский. Подлинный текст с русским переводом, критическими замечаниями и объяснениями ; [пер., введ. и прилож. В. В. Ягича]. — СПб. : Тип. и хромолит. А. Транишеля, 1880. — V, 152 с.
8. Котилев С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.) / С. А. Котилев. — Кам'янець-Подільський: Оіон, 2005. — 464 с.
9. Кочубинский А. А. Памяти Петра Алексеевича Лавровского / А. А. Кочубинский // Записки Одесск. общ-ва истории и древностей. — 1889. — Т. 15. — С. 874–856.
10. Лавровский П. А. Несколько слов о значении и происхождении слова кмет / П. А. Лавровский // Москвитянин. — 1853. — Т. 6. — №24. — С. 79–92.
11. Лавровский П. А. Житие царя Лазафа / П. А. Лавровский // Чтения в Ист. общ-ве истории и древностей Российских. — 1860. — Кн. 2. — №4–6. — Отд. 3. — С. I–VI, 1–13.
12. Лавровский П. А. В воспоминание о Ганке и Шафафике / П. А. Лавровский // Акт в Харьковск. ун-те 30 августа 1861. — X., 1861. — С. 1–14.
13. Лавровский П. А. Падение Чехии в XVII веке / П. А. Лавровский // Журнал Мин-ва народ. просвещения. — 1863. — №5. — С. 21–46.
14. Лавровский П. А. Св. Кирилл и Мефодий как православные проповедники и учителя у западных славян, в связи с современной им историей церковных несогласий между Востоком и Западом / П. А. Лавровский // Духовный вестник. — 1863. — Т. 5. — №5. — С. 83–141; №6. — С. 155–252; №7. — С. 315–422; №8. — С. 475–579; Т. 6. — №9. — С. 1–86; №10. — С. 135–270.
15. Лавровский П. А. Характер католического праздника в память Св. Кирилла и Мефодия / П. А. Лавровский // Санкт-Петербургские ведомости. — 1863. — №135; №137.

16. Лавровский П. А. Греки или славяне были Кирилл и Мефодий / П. А. Лавровский // Русский. — 1868. — №26.
17. Лавровский П. А. Действительно ли Кирилл Солунский — автор латинских апологов? / П. А. Лавровский // Журнал Мин-ва народ. просвещения. — 1868. — №7. — С. 297–307.
18. Лавровский П. А. О связи древней России со славянским миром / П. А. Лавровский // Москва. — 1868. — № 95–97.
19. Лавровский П. А. Кирилл и Мефодий во французском сочинении «Cyrille et Methode» [Ref.] / П. А. Лавровский // Журнал Мин-ва народ. просвещения. — 1869. — №1. — С. 203–233 (*Leger L. Cyrille et Methode. Etudes historiques sur la conversion des Slaves au Christianisme. — Paris, 1868. — XXXV, 227 p).*
20. Лавровский П. А. Был ли св. Кирилл Солунский епископом? / П. А. Лавровский // Журнал Мин-ва народ. просвещения. — 1885. — №4. — С. 161–175.
21. Лаптева А. П. История славяноведения в России в XIX в. / А. П. Лаптева. — М.: Индрик, 2005. — 848 с.
22. Лебедев А. С. Замечательные иностранные сочинения по истории славянства и его церковной жизни / А. С. Лебедев. — М.: Тип. ун-та, 1869. — 18 с.
23. Лиман С. И. Идеи в лапах: Запад или Восток? Средневековые в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. — Х. : ХТАК, 2009. — 688 с.
24. Лиман С. І. Середньовічна історія Хорватії в працях учених українських земель Російської імперії (1804 — перша половина 1880-х рр.) / С. І. Лиман // Науковий вісн. Харківськ. держ. педагогіч. ун-ту. — Х., 2006. — Вип. 24. — С. 45–54.
25. Лиман С. І. Середньовічна історія Чехії в працях учених українських земель Російської імперії (1804 — перша половина 1880-х рр.) / С. І. Лиман // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — 2007. — Вип. 19. — С. 21–32.
26. Лиман С. І. Історія середньовічної Сербії в дослідженнях учених українських земель Російської імперії в 1804 — першій половині 1880-х рр. / С. І. Лиман // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — 2007. — Вип. 21. — С. 34–43.
27. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете. 1850–1855 гг. / И. В. Любарский // Исторический вестник. — 1891. — №8. — С. 373–393.
28. Материалы для истории Императорского Общества истории и древностей российских. Переписка гг. действительных членов общества (1833 — 1876) [Сообщены членом соревнователем А. А. Титовым] // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. — 1887. — Кн. 1. — С. 1–250.
29. Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1852/53 учебный год. — Х. : Тип. ун-та, 1852. — 29 с.
30. Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1853/54 учебный год. — Х. : Тип. ун-та, 1853. — 26 с.
31. Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1856/57 учебный год. — Х. : Тип. ун-та, 1856. — 32 с.

32. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1861/62 учебный год.* — Х. : Тип. ун-та, 1861. — 36 с.
33. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1862/63 учебный год.* — Х. : Тип. ун-та, 1862. — 32 с.
34. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1865/66 учебный год.* — Х. : Тип. ун-та, 1865. — 22 с.
35. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1866/67 учебный год.* — Х. : Тип. ун-та, 1866. — 22 с.
36. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1868/69 учебный год.* — Х. : Тип. ун-та, 1868. — 24 с.
37. Платонов И. Жизнь и подвиги первоучителей славянских Кирилла и Мефодия / И. Платонов // *Духовный вестник.* — 1862. — №6. — С. 281–310; №7. — С. 311–356; №8. — С. 545–611.
38. Пытин А. Н. Русское славяноведение в XIX столетии / А. Н. Пытин // *Вестник Европы.* — 1889. — Кн. 8. — С. 683–728; Кн. 9. — С. 257–305.
39. *Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь.* — М. : Наука, 1979. — 429 с.
40. *Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян.* — М. : Наука, 1988. — 400 с.
41. Шиллер Ф. Сочинения / Ф. Шиллер ; [пер. с нем. под общ. ред. Н. Н. Вильмонта и Р. М. Сафарина]. — М. : Госиздат худ. литературы, 1957. — Т. 5. — 584 с.
42. Ягич И. В. *История славянской филологии* / И. В. Ягич. — СПб. : Тип. АН, 1910. — VIII, 961 с.

Надійшла до редколегії 12.03.2010 р.